

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٠٥
٢٧
٢

T.M.U

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

رساله دکتری حقوق جزا و جرم شناسی

ارکان مسؤوئیت کیفری در حقوق

ایران و اسلام

سید منصور میرسعیدی

اساتید راهنما:

شادروان دکتر مهدی کی نیا

جناب آقای دکتر ابوالقاسم گرجی

اساتید مشاور:

آیت ... سید محمد حسن مرعشی   جناب آقای دکتر ابوالفتح وزیری

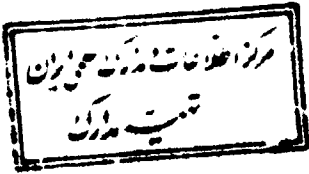
زمستان ۱۳۷۷

۲۹۰۸۱

تأییدیه اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله دکتری

اعضای هیأت داوران نسخه نهائی رساله آقای سید منصور میر سعیدی

تحت عنوان ارکان مسؤولیت کیفری در حقوق ایران و اسلام

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه دکتری پیشنهاد می کنند.

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنما	دکتر ابوالقاسم گرجی	استاد	
۲- استاد مشاور	آیه... سید محمدحسن مرعشی	دانشیار	
۳- استاد مشاور	دکتر ابوالفتح وزیری		
۴- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی	دکتر محمدجعفر حبیب زاده	استادیار	
۵- اساتید ناظر:	۱- دکتر سید مصطفی محقق داماد	استاد	
	۲- دکتر محمد علی اردبیلی	دانشیار	
	۳- دکتر جعفر کوشا	استادیار	
	۴- دکتر جلیل امیدی	استادیار	

بسمه تعالی

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس مبین بخشی از فعالیت های علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱ در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به مرکز نشر دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲ در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد/ رساله دکتری نگارنده در رشته ... است
که در سال ... در دانشکده ... دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم/ جناب
آقای دکتر ... و مشاوره سرکار خانم/ جناب آقای دکتر ... از آن دفاع شده
است.»

ماده ۳ به منظور جبران بخشی از هزینه های نشریات دانشگاه تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به مرکز نشر دانشگاه اهدا کند دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴ در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵ دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶ اینجانب سید منصور میرسعیدی دانشجوی رشته حقوق جزا و جرم شناسی مقطع دکتری تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

تقدیم به:

- عالمان پرهیزگار و مشعبد که

با چراغ اندیشه و ضلالت منطلق و متانت گفتار و در پرتو

نور ایمان بوستان معرفت و معنویت را طراوت می بخشند

- اساتید و معلمانم که به در ماندگی جبران اندکی از آنچه مرا

آموختند معترفم.

- مادر فداکارم و همسر مهربانم و خواهران صبورم.

تشکر و قدردانی :

این اثر ناچیز حاصل درسها و آموخته‌ها از اساتید بزرگواری است که سخاوتمندانه این طالب دانش را بقدر طاقت اندکش از دریای دانش و معرفت خود، بهره‌مند ساختند.

لیا سپاس و قدردانی، از استاد بزرگوار و محقق جناب آقای دکتر ابوالقاسم گرگی که در سمت راهنمایی این رساله نکات حساس و سودمند بسیاری بازگفتند و از استاد عالیقدر حضرت آیت ا... مرعشی که افقهای تازه‌ای در این رساله بروی اینجانب گشودند، و از استاد گرامی جناب آقای دکتر وزیری که مشفقانه و دلسوزانه از آغاز تا انجام رساله اینجانب را همراهی کردند، و از مدیر محترم گروه حقوق حضرت حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محقق داماد که در مراحل مختلف تدوین این رساله همکاری نمودند و از سایر دوستان و همکاران که از نظر علمی و معنوی هریک بنحوی در فراهم آمدن این مجموعه اینجانب را رهین منت خود نمودند، و از برادر گرامی آقای دکتر خداکرمی که مکان مطالعه و تحقیق و تالیف این اثر را فراهم ساختند. و از همسر عزیز و فرزندانم که به دشواریهای این مسیر را صبورانه تحمل کردند.

چکیده

"مسئولیت کیفری" يك نهاد ضروری در هر نظام جزایی است؛ زیرا اعلام رفتارهای مجرمانه و تعیین مجازات آنها حداکثر به ضابطه‌مند شدن تعقیب کیفری و مجازات کمک می‌کند؛ اما تعقیب و تحمیل مجازات بر آحاد مجرمین جز در پرتو "قابلیت مواخذه" و وجود "مسئولیت کیفری" نزد هر يك از آنان امکان‌پذیر نیست.

مطالعه در متون حقوقی و مقررات موضوعه ایران پرده از دو چهره متفاوت این نهاد جزایی برمی‌دارد؛ یکی مسئولیت کیفری واقعی یا بالفعل و دیگر مسئولیت انتزاعی یا بالقوه که احیاناً با واژه اهلیت جزایی از آن یاد می‌کنند. از دیدگاه حقوق اسلام ضمان متفاوت از مسئولیت کیفری است؛ و این نهاد جزایی در قالب یک حکم وضعی امضایی غیرمردوع در دل مقررات کیفری اسلامی جای دارد. بررسی نهادهای جزایی مشابه با مسئولیت کیفری که اهم آنها عبارتند از اهلیت و تقصیر جزایی و اسناد یا قابلیت انتساب، از یکسو وجوه افتراق بیشتری از دو جنبه بالفعل و بالقوه این نهاد جزایی را آشکار می‌سازد؛ و از سوی دیگر، در تبیین رابطه مسئولیت کیفری با رکن روانی و ترسیم حدود و قلمرو هر يك- که بی‌تردید از دشوارترین مباحث حقوق جزای عمومی است- تأثیر قاطع دارد؛ و سرانجام زمینه ذهنی لازم برای درک ارکان مسئولیت کیفری و فهم نظریات ارائه شده در این مورد که موضوع بخش دوم رساله را تشکیل می‌دهد، فراهم می‌آورد.

نظریاتی که تاکنون در باب ارکان تشکیل دهنده مسئولیت کیفری ارائه و از آن دفاع شده، بیشتر ناظر به جنبه واقعی و بالفعل مسئولیت است؛ در حالی که این چهره از مسئولیت که عبارت از پاسخگویی فاعل در برابر جرم ارتكابی و الزام به تحمل مجازات است، "اثر" و "حاصل" اجتماع نهادهای گوناگون جزایی، چون رکن مادی جرم، اسناد مادی، اسناد معنوی، تقصیر یا رکن روانی و اهلیت جزایی محسوب می‌شود؛ آنهم "اثر بسیط". و در امور بسیط باید از "شرایط" و "اسباب" تحقق سخن گفت نه از "ارکان" که به امور مرکب تعلق دارد؛ و از اینروست که اهلیت جزایی یا چهره بالقوه و انتزاعی مسئولیت که يك نهاد جزایی مرکب است، موضوع اصلی این رساله قرار گرفته و از ارکان سازنده آن گفتگو شده است.

"ادراك"، "اختیار" و "علم به قانون" طی سه مبحث جداگانه به عنوان ارکان اهلیت جزایی مطرح شده است که در خلال پایان هر مبحث، نحوه و میزان دخالت هر يك را در ساختمان اهلیت جزایی مشخص کرده‌ایم.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه.....	۱
۱- بیان مسأله.....	۶
۲- سئوال‌های تحقیق.....	۷
۱-۲- سئوال اصلی.....	۷
۲-۲- سئوال‌های فرعی.....	۷
۳- اهداف تحقیق.....	۷
۴- سابقه و ضرورت تحقیق.....	۸
۱-۴- سابقه تحقیق.....	۸
۲-۴- ضرورت تحقیق.....	۹
۵- دشواریها و تنگناهای تحقیق.....	۹
۶- روش کار.....	۱۰
۱-۶- نوع روش تحقیق و گردآوری اطلاعات.....	۱۰
۲-۶- روش نگارش تحقیق.....	۱۰
۷- فرضیه‌های تحقیق.....	۱۱
۱-۷- ارکان مسؤولیت کیفری از ادراك و اختیار تشکیل می‌شود.....	۱۱
۲-۷- تمییز و ادراك دو مرتبه دارد.....	۱۱

۳-۷- اختیار در مفهوم فلسفی رکن اهلیت جزایی (= مسئولیت کیفری انتزاعی)

- و در مفهوم حقوقی شرط مسئولیت کیفری واقعی و بالفعل محسوب می شود. ۱۲
- ۴-۷- تقصیر یا اراده مجرمانه دو چهره یا جنبه دارد. ۱۲
- ۵-۷- علم به قانون از عداد ارکان مسئولیت کیفری خارج و شرط تحمل مجازات است. ۱۳
- بخش نخست - ماهیت و قلمرو مسئولیت کیفری** ۱۴
- مقدمه ۱۵
- فصل اول - مفهوم و ماهیت مسئولیت کیفری** ۱۷
- مبحث اول - مسئولیت کیفری در متون جزایی ۱۷
- گفتار اول - مسئولیت واقعی و انتزاعی ۱۷
- گفتار دوم - دو مفهوم از التزام و تکلیف ۲۲
- گفتار سوم - مراتب مسئولیت ۲۴
- گفتار چهارم - تقسیمات مسئولیت ۲۵
- مبحث دوم - مسئولیت کیفری در مقررات جزایی ایران ۲۷
- گفتار اول - در قانون اقدامات تأمینی مصوب ۱۳۳۹ ..... ۲۷
- گفتار دوم - در قانون مجازات عمومی مصوب ۱۳۰۴ ..... ۲۸
- گفتار سوم - در قانون مجازات عمومی اصلاحی ۱۳۵۲ ..... ۲۹
- گفتار چهارم - در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ ..... ۳۰
- مبحث سوم - مسئولیت کیفری در حقوق اسلام ۳۲
- گفتار اول - حکم شرعی، ویژگیها و اقسام ۳۲
- گفتار دوم - انواع حکم وضعی ۳۴
- گفتار سوم - ماهیت ضمان - ارزیابی دو نظریه ۳۷
- گفتار چهارم - ضمان و مسئولیت کیفری ۳۹

فصل دوم - حدود و قلمرو مسؤولیت کیفری	۴۵
مبحث اول - اهلیت و مسؤولیت کیفری	۴۵
گفتار اول - انواع اهلیت در حقوق جزا	۴۵
الف - اهلیت جنایی	۴۵
ب - اهلیت مادی یا واقعی	۴۶
ج - نقد و بررسی نظریه اهلیت جنایی	۴۷
بند اول - دامنه شمول قوانین جزائی نسبت به صغار و مجانین	۴۸
بند دوم - تحقق رکن روانی نزد صغار و مجانین	۵۱
د - اهلیت جزایی	۵۷
بند اول - مفهوم و جایگاه	۵۷
بند دوم - مقایسه اهلیت جزایی با اهلیت جنایی	۵۷
گفتار دوم - اهلیت جزائی و مسؤولیت کیفری	۵۹
مبحث دوم - تقصیر و مسؤولیت کیفری	۶۰
گفتار اول - موارد کاربرد واژه تقصیر	۶۰
گفتار دوم - ماهیت تقصیر جزایی - ارزیابی نظریات	۶۳
الف - نظریه روانی (نفسانی)	۶۳
ب - نظریه قانونی (معیاری)	۶۵
ج - نظریه مختلط	۶۷
گفتار سوم - قلمرو تقصیر در حقوق جزا	۶۸
الف - تقصیر در قلمرو وسیع	۷۱
بند اول - ادراک و اختیار، توأمان شرط اعتبار اراده	۷۲
بند دوم - اختیار، شرط منحصر اعتبار اراده	۷۵

۷۶	ب - تقصیر در قلمرو محدود
۷۸	ج - نقد و بررسی - ارزیابی نظریات
۸۲	مبحث سوم - اسناد و مسؤلیت کیفری
۸۲	گفتار اول - انواع اسناد در حقوق جزا
۸۲	الف - اسناد یا انتساب مادی
۸۳	ب - اسناد یا انتساب معنوی
۸۵	گفتار دوم - اسناد مادی و مسؤلیت کیفری
۸۵	گفتار سوم - اسناد معنوی و مسؤلیت کیفری
۸۷	بخش دوم - مسؤلیت کیفری، نظریات و ارکان
۸۸	مقدمه
۸۹	فصل اول - کاربردها و نظریات
۸۹	مبحث اول - کاربردهای رکن در حقوق جزا
۸۹	گفتار اول - رکن اصلی
۹۲	گفتار دوم - رکن مفروض
۹۳	گفتار سوم - واژه‌های مشابه و نزدیک با رکن
۹۶	مبحث دوم - بررسی نظریات در ارکان مسؤلیت کیفری
۹۶	گفتار اول - اسناد مادی و اسناد معنوی، ارکان مسؤلیت کیفری
۱۰۰	گفتار دوم - اهلیت جزایی و تقصیر، ارکان مسؤلیت کیفری
۱۰۲	گفتار سوم - رأی مختار
۱۰۴	فصل دوم - ارکان اهلیت جزایی
۱۰۴	مبحث اول - ادراک
۱۰۶	گفتار اول - مفهوم ادراک و نقش آن در مسؤلیت کیفری

- الف - مفهوم ادراك و تمییز ۱۰۶
- ب - نقش ادراك در مسؤولیت کیفری ۱۱۰
- بند اول - نقش منحصر ادراك در اهلیت جزایی ۱۱۱
- بند دوم - نقش دوگانه ادراك در اهلیت و رکن روانی ۱۱۲
- بند سوم - تبیین علت تفاوت نقش ادراك ۱۱۳
- گفتار دوم - رابطه عقل و ادراك ۱۱۴
- الف - عقل در مفهوم فعالیت طبیعی قوای ادراکی ۱۱۹
- ب - عقل در مفهوم ادراك ۱۲۰
- ج - عقل در مقررات جزایی ایران ۱۲۳
- د - عقل در حقوق جزایی اسلام ۱۲۴
- مبحث دوم - اختیار ۱۲۷
- گفتار اول - نگاه مکتب تحقیقی به مسأله اختیار ۱۲۷
- گفتار دوم - نقد و بررسی دیدگاه مکتب تحقیقی ۱۲۸
- گفتار سوم - مفاهیم و کاربردهای اختیار ۱۳۱
- الف - اختیار در لغت ۱۳۲
- ب - اختیار در مفهوم فلسفی ۱۳۳
- بند اول - عنصر قدرت ۱۳۴
- بند دوم - عنصر اراده ۱۳۴
- بند سوم - رابطه اختیار با قدرت و اراده ۱۳۶
- بند چهارم - مسأله اختیار و رویکرد نوین حقوق جزا ۱۳۹
- بند پنجم - مسأله اختیار و رویکرد حقوق اسلام ۱۴۰
- ج - اختیار در مفهوم حقوقی ۱۴۴

۱۴۴	بند اول - مفهوم و نقش اراده
۱۴۵	۱- نقش اراده در رکن مادی جرم
۱۴۶	۲- نقش اراده در رکن روانی جرم
۱۴۷	بند دوم - مفاهیم گوناگون اختیار در حقوق
۱۴۷	۱- اختیار در معاملات
۱۴۸	۲- اختیار در تکالیف و جزائیات
۱۵۰	۱-۲- اختیار در معنای اراده
۱۵۳	۲-۲- اختیار در معنای آزادی اراده
۱۵۶	گفتار چهارم - نقش اختیار در حقوق جزا
۱۵۷	الف - اختیار، رکن اهلیت جزایی
۱۵۹	ب - اختیار، شرط تقصیر
۱۶۰	ج - اختیار، رکن مسؤولیت کیفری
۱۶۴	مبحث سوم - علم به قانون
۱۶۴	گفتار اول - مفهوم "قانون" در عنوان مبحث
۱۶۴	الف - قانون به معنای نص جزایی
۱۶۵	ب - قانون به معنای عدم مشروعیت جزائی
۱۶۵	ج - رأی مختار
۱۶۷	گفتار دوم - نقش علم به قانون - ارزیابی نظریات
۱۶۷	الف - علم به قانون، عنصر سازنده سوءنیت جزایی
۱۶۸	بند اول - نقد و بررسی
۱۷۱	بند دوم - نتیجه بحث
۱۷۲	ب - علم به قانون جزا، شرط شمول قانون

۱۷۲	..... بند اول - نقد و بررسی
۱۷۴	..... بند دوم - نتیجه بحث
۱۷۴	..... ج - علم به قانون، شرط ثبوت مسؤولیت کیفری
۱۷۴	..... بند اول - نقد و بررسی
۱۷۸	..... بند دوم - نتیجه بحث
۱۷۸	..... د - علم به قانون، شرط تحمل مجازات
۱۷۸	..... بند اول - توضیح و تبیین نظریه
۱۸۱	..... بند دوم - نتیجه بحث و پیشنهاد
۱۸۳	..... نتایج
.....	..... پیشنهادها
۱۸۹	..... کتابشناسی
۱۹۶	..... چکیده انگلیسی

مقدمه

- ۱- بیان مسأله
- ۲- سؤال اصلی و سئوالهای فرعی تحقیق
- ۳- اهداف تحقیق
- ۴- سابقه و ضرورت تحقیق
- ۵- دشواریها و تنگناهای تحقیق
- ۶- روش کار
- ۷- فرضیات تحقیق